

Jiří Kössl
Jan Štumbauer
Marek Waic

Kapitoly z dějin tělesné kultury

KAROLINUM

Kapitoly z dějin tělesné kultury

Jiří Kössl
Jan Štumbauer
Marek Waic

Recenzovali:

PhDr. František Kolář, CSc.

PaedDr. Vlastimil Štekr

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé

© Univerzita Karlova, 2023

© Jiří Kössl – heirs, Jan Štumbauer, Marek Waic, 2023

ISBN 978-80-246-5538-3

ISBN 978-80-246-5560-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem	7
1. díl: Světové dějiny	9
Tělesná cvičení v počátcích lidské civilizace	9
Tělesná kultura nejstarších civilizací	10
Výchova a tělesná kultura antického Řecka	15
Mýty a skutečnost antických olympijských her	20
Tělesná kultura antického Říma	26
Tělesná kultura středověku	31
Tělesná výchova rytířů	32
Tělesná cvičení vesnického lidu a měšťanstva	35
Humanismus a tělesná výchova	38
Jan Ámos Komenský a tělesná výchova	42
Raně buržoazní pedagogika a tělesná výchova	45
Jahn-Esselenův německý systém tělesné výchovy	51
Lingův švédský tělovýchovný systém	62
Přirozené tělovýchovné směry a rozvoj tělovýchovných věd	68
Vznik a vývoj moderního sportu a olympijského hnutí	75
Tělesná výchova a sport žen	93
Školní tělesná výchova	98
Dětské a mládežnické hnutí	105
Dělnická tělovýchova	108
Tělesná výchova a sport v carském Rusku a sovětská fyzkultura	110
2. díl: České dějiny	115
Tělesná kultura v českých zemích v letech 1774–1862	115
České tělovýchovné organizace (1862–1918)	118
Vznik a vývoj sokolského hnutí	118

Vznik dělnických tělocvičných jednot	120
Vznik katolické tělovýchovné organizace Orel	121
České sportovní hnutí a turistika (do roku 1918)	122
Školní tělesná výchova v českých zemích (do roku 1918)	127
Státní péče o tělesnou kulturu v ČSR (1918–1939)	131
Školní tělesná výchova a příprava učitelů tělocviku (1918–1939)	133
Tělovýchovné spolky v letech 1918–1939	136
Československá obec sokolská	136
Československý Orel	138
Svaz dělnických tělocvičných jednot	139
Federace dělnických tělocvičných jednot	
a Federace proletářské tělovýchovy	140
Německý svaz turnerů v Československu	141
Československý sport 1918–1939	143
Turistika, skauting a tramping 1918–1939	145
Turistika	145
Skauting a tramping	147
Česká a slovenská tělesná kultura v letech 1939–1945	150
Vývoj československé tělesné kultury v letech 1945–1956	153
Vývoj československé tělesné kultury v letech 1957–1968	160
Vývoj československé tělesné kultury v letech 1969–1989	164
 Prameny a literatura	 170

Úvodem

Vážení čtenáři,

předložený text, který vznikl ke konci devadesátých let, není a ani nemůže, při omezených personálních možnostech české historiografie tělesné kultury, být vyčerpávajícím zpracováním dějin společenského fenoménu, který nazýváme tělesnou výchovou a sportem. Snažili jsme se vybrat ty okruhy problémů z historie tělesné kultury, které jsou podle našeho názoru nejdůležitější, a pokusili jsme se je spojit do tematicky logických celků, které do jisté míry odpovídají i zkoušeným okruhům otázek. Také skladba zápočtového testu vychází z faktografie, kterou posluchači oborů, vstupujících do vzdělávací oblasti tělesná výchova a sport, v předkládaném učebním textu naleznou. Jeho omezený rozsah nám neumožnil vysvětlit všechny souvislosti vývoje tělesné kultury, ani její vazby na širší společenské dění v konkrétních historických podmínkách. Pro osvětlení širšího kontextu vývoje tělesné výchovy a sportu v jednotlivých etapách vývoje lidské civilizace připravujeme multimediální učební pomůcku, která doplní tištěný text. Nadále však bude platit, že podmínkou pro úspěch u zkoušky je pravidelná návštěva přednášek a seminářů z dějin tělesné kultury.

1. díl

Světové dějiny

Tělesná cvičení v počátcích lidské civilizace

V dávné minulosti byl člověk nedílnou součástí přírody. Kultivací instinktivních činností a her ve spojení s prací a s rozvíjejícími se náboženskými představami došlo k postupnému vydělování se člověka z ostatní živočišné říše.

Hlavním problémem bylo přežít, udržet rod. Proto nejvíce času musel člověk věnovat shánění potravy. Rozhodujícím činitelem, umožňujícím primitivnímu člověku přežít, byla schopnost myslet. Vcelku bezbranný tvor v boji o přežití mobilizoval své fyzické a duševní síly, začal zdokonalovat zbraně, začal soustavně cvičit a vyrábět další pomůcky, které mu usnadňovaly lov: vor, loď, sněžnice pro snadnější chůzi ve sněhu atd.

Od více méně pasivního sběru potravin přecházel postupně k aktivním formám obživy, k lovu a později, po ochočení prvních zvířat, k pasectví a nakonec k zemědělství.

Základem byly přirozené pohyby, chůze, běh, skoky, překonávání překážek, plavání a později již kultivované pohyby se zbraní, jízda na lodi a na koni. Každý procházel stejnou výchovou, dívky i chlapci, ti jako budoucí lovci a válečníci intenzivnější a postupně specializovanější. Příprava byla v nejranějších počátcích lidské společnosti relativně krátká v tom smyslu, že již malé dítě se muselo aktivně podílet na obživě kolektivu, i když i pak výcvik pokračoval a vrcholil v době pohlavního dozrávání, kdy formou tzv. iniciačních slavností (zkoušek dospělosti) prokazovali fyzickou zdatnost a schopnost zabezpečovat všechny potřeby života. Z počátku se na výchově dětí podíleli prakticky všichni dospělí, později především nejzkušenější členové rodu. Výchova dostávala řád a systém, diferencovala se (budoucí náčelníci a později knížata či králové procházeli zvláště náročnou výchovou), aby se

nakonec v dalším období postupně institucionalizovala (vznikaly zárodky výchovných zařízení).

Lepší fyzická zdatnost, dokonalejší zbraně a specializovaná příprava umožnily, aby lidé alespoň čas od času nahromadili určité přebytky potravin a tím získali volný čas, který mohli věnovat další přípravě a odpočinku. Důležitou formou přípravy v době volného času byly slavnosti naplněné kolektivním extatickým tancem a hrami. To vše bylo podloženo a umocněno náboženskými obřady (kult plodnosti, kult zemřelých, kult krve apod.). Vznikaly různé rituály, ve kterých hrála fyzická zdatnost a dovednost důležitou roli (rituální běh, tanec, zápas, lov). Skupinový charakter podporoval závodivé měření sil, což vedlo k dalšímu rozvoji řady dovedností a kultů a nakonec ke vzniku soutěží typu např. panhelénských her.

V raném období mělo vše, tedy i účast na slavnostech výrazně utilitární (užitkový) charakter: nelze od sebe oddělit práci, boj, lov a přípravu, tedy i účast na slavnostech.

I ty byly současně přípravou, rituální prací, bojem nebo lovem. Ale postupně se slavnostní fyzické aktivity proměňují a nabývají charakter speciální kultivace pohybových schopností, stávají se tělesnou výchovou a sportem bez přímého utilitárního významu.

V počátcích civilizace byl výběr dovedností výrazně ovlivňován i geografickými podmínkami, ve kterých to které společenství žilo. Později bylo toto omezení alespoň částečně překonáno. V době přechodu člověka od sběratelství a lovu k usedlému způsobu života, tj. v období tzv. neolitické revoluce, se začala v nejvyspělejších oblastech světa (od 10. – 9. tisíciletí př. n. l.) primitivní společnost rozpadat.

První státní útvary vznikly nejdříve v úrodných údolích řek vhodných pro zemědělství, především v oblasti Mezopotámie, Egypta, Indie a Číny. Se vznikem státu vznikaly i první skutečné výchovné instituce, školy a funkce učitele a později i první výchovné (a spolu s tím i gymnastické, tělovýchovné) systémy.

Tělesná kultura nejstarších civilizací

Jednu z nejstarších soustav tělesné výchovy má Čína. Podle tradice již císař Chuang-ti roku 2 689 př. n. l. vytvořil systém léčebné a zdravotní gymnastiky, zvaný Kung-fu (Umělec-muž). Základem byla prostná cvičení (stoje, úklony, pohyby paží a nohou, sed a pohyby v sedu, leh a cvičení v lehu a dýchací cviky). Systém rozšiřovali především kněží, kteří byli

také prvními lékaři. Významnými centry rozvoje systému byly kláštery. Systém byl ovšem plně rozvinut a zkonkretizován teprve v 5. století n. l.

Chuang-ti prý také zavedl pro své vojáky cvičení s míčem – kopanou. V armádě se také věnovala velká pozornost lukostřelbě a jízdě na koni.

Již v průběhu 1. tisíciletí př. n. l. vznikl v Číně složitý systém zkoušek duševní a fyzické zdatnosti (jako podmínka pro postup v úřednické kariéře). Minimálně od 7. století n. l. se praktikoval i samostatný systém zkoušek fyzické zdatnosti pro vojáky. Skládal se z lukostřelby, jízdy na koni s bodáním kopí do atrapy lidské postavy, ze vzpírání železné tyče a nošení 30 kg těžkého závaží nad hlavou na vzdálenost 20 m.

Číňané znali také masáž jako léčebnou metodu i jako prostředek k rozvoji tělesné zdatnosti. Byla často kombinována s akupunkturou a kontemplací.

Ve staré Číně byl rovněž rozšířen systém gymnastických cvičení Sen-ga, určený hlavně starším lidem, proto se převážně cvičil vsedě a vleže. V současné době je nejoblíbenější soustavou cvičení Wu-šu. Léčebnou a výchovnou funkci měl i tanec Ra-vo (velké cvičení), který napodoboval různé pohyby zvířat, ptáků a bojovníků.

O významu tělesných cvičení pro zdraví člověka hovoří nejstarší písemné památky staročínské medicíny, zvl. kniha Nei Taing (Kniha o vnitřním životě) ze 3. století n. l.

Tělesná cvičení byla určena především mužům a dětem, ženy byly v tomto ohledu podceňovány. V Číně jsou také počátky bojových umění se zbraní a beze zbraně, které se pak později tak výrazně rozvinuly v Japonsku a Koreji. Vliv čínské tělovýchovy a zdravotvědy je patrný i v severních oblastech Indie.

Také v Indii se již od 3. tisíciletí př. n. l. využívalo tělesných cvičení pro přípravu vojáků, pro udržení a obnovu zdraví. Rady, týkající se tělesných cvičení, lze najít i ve svatých knihách véd, zvl. v Ajurvédě.

Tělesná výchova byla nedílnou součástí obecné výchovy vyšších společenských vrstev. V Indii se uplatňoval minimálně již od 6. století př. n. l. požadavek všestranné a harmonické výchovy. Výchovný systém (jakýsi desetiboj) měl pět disciplín fyzických a pět duševních. Skládal se ze šermu, zápasu, boxu, skoku a plavání a dále z výkladu starých děl, znalosti rostlin a zvířat, psaní, znalosti gramatiky a matematiky. Podle tradice si musel v tomto desetiboji vybojovat princ Siddhártha (příští Buddha, tj. Osvícený) okolo r. 500 př. n. l. svou ženu princeznu Gopa.

V 2. tisíciletí př. n. l. se v Indii zrodil rovněž systém Jógy, definitivně kodifikovaný v 3. století př. n. l. v Patandžaliho radžajóze (královské józe) zachované v díle Jógasútra, usilující o dokonalost těla i ducha

pomocí příkazů, zákazů, koncentrace, meditace, dechových cvičení a různých jógových pozic.

Indická tělovýchova byla doplněna vysokou péčí o hygienu těla a o masáže. Z tělesných cvičení pěstovali Indové zvláště zápas, šerm holí, lukostřelbu a pozemní hokej. Byly známy i býčí zápasy.

Také v Egyptě byla tělesná výchova důležitou složkou výchovy. Rozvoji tělesné zdatnosti byl přikládán velký význam již od dětství. Tělesná kultura Egypta a její úroveň je dosti dobře známa zvláště díky vyobrazením, která se zachovala na stěnách egyptských hrobek a chrámů a zachovaným papyrům, ale i díky dílům řecké provenience, jako např. Herodotovym Dějinám.

Děti se učily plavat, skákat, běhat, zápasit a hrály řadu pohybových her. U dospělých byl oblíben především lov, přetah lanem, šplh, plavání, veslování, šerm, zápas a lukostřelba. Důležité místo zaujímal ve výchově i v životě tanec. Oblíbená byla i akrobatická cvičení a gymnastika.

Zvláště vysoké úrovně a dokonalosti dosáhl v Egyptě zápas (který je egyptským sportem číslo jedna dodnes). Dokládají to četná vyobrazení zápasu a zejména malby z hrobky v Beni Hasan ze 3. tisíciletí př. n. l., kde se nám dochovalo vyobrazení 122 zápasnických hmatů, trénink v šermu a ve střelbě z luku.

Po dočasném dobytí a okupaci Egypta Hyksósy v 18. století př. n. l. se v Egyptě začalo rychle rozvíjet jezdectví a vozatajství, které do té doby Egypťané neznali (neznali ani koně, armády byly pouze pěší).

V Egyptě byly pořádány různé slavnosti a soutěže (jezdecké, lukostřelecké, veslařské, plavecké, běžecké, v zápase a šermu). Egyptský vliv lze pozorovat na Krétě a ve Fénicii a jejich prostřednictvím pak i v samotném Řecku.

Také civilizace v oblasti Mezopotámie dosáhly vysoké úrovně tělesné přípravy a péče o tělo. Základem byla ovšem opět péče o výchovu vojáků. Sumerové, Babyloňané a Asyřané byli považováni za vynikající lukostřelce, šermíře, později i jezdce a vozataje. Bojový vůz byl typickou zbraní této oblasti. Od 3. tisíciletí do 17. století př. n. l. se vůz postupně rozšířil po celé oblasti Předního východu, zvláště do Malé Asie. Nejdříve ovšem jako dopravní prostředek nákladů, po rozšíření koně někdy od 18. století př. n. l. i jako bojové vozidlo a jako rituální či rekreační prostředek při slavnostech vládnoucí špičky. Samotná jízda na koni se rozšířila, jak to dokládají prameny poměrně pozdě, snad až někdy od 9. století př. n. l. S rozvojem vozatajství se z kvalitnil i chov a trénink koní.

Typickou zábavou králů v Mezopotámii byl lov. Nebyl to však lov užitkový, ale rituální nebo rekreační. Šlo o lov dravých zvířat zpočátku

ve volné přírodě, později i před diváky v jakési oboře. Zde to mělo většinou již rituální charakter: král předváděl a dokazoval svoji fyzickou zdatnost, právo stát v čele státu a současně to byl symbolický boj dobra a zla. Protivník – dravec, neměl většinou žádnou šanci.

Přestože Mezopotámie byla typickou oblastí válečných vozů, nemáme zde dochované doklady o tom, že by tam byly pořádány závody spřežení. Pravděpodobně tomu bylo tak proto, že výjimečné postavení krále ve společnosti a jeho absolutní moc nedovolovaly, aby své síly měřil s jinými lidmi (na rozdíl od dravých zvířat). Závody spřežení a koní jsou doloženy až později v Persii a u Chetitů, kde máme informace i o dalších druzích závodů. Tyto kultury již přímo ovlivnily vývoj civilizace řecké a tím i řeckou tělesnou kulturu.

Ovšem nejvýrazněji se do počátků řecké kultury zapsala kultura krétsko-mykénská (minojská a mykénská). Začala se rozvíjet již ve 3. tisíciletí př. n. l. s centrem na Krétě, odtud se pak šířila po celé oblasti Egejského moře. Kolem roku 1470 př. n. l. došlo k řadě přírodních katastrof, které zničily dočasně celou krétskou kulturu. Ohlas katastrof máme zachycen jak v řecké tradici, tak i v egyptských pramenech. Po nich došlo ve vývoji civilizace na Krétě k významným změnám, neboť další vývoj určovala nová „mykénská“ aristokracie, která přišla z řecké pevniny, vychovaná sice odleskem kultury mínojské, ale výrazně dravější a bojovnější.

Minojská kultura totiž měla značně neválečnický charakter. Ostrovní izolace a silné loďstvo chránilo ostrov od nájezdů nepřátel, a tak se minojská společnost vyvíjela spíše jako obchodní a výrobní společnost, bez válečnictví a bez výraznějších sociálních konfliktů. Proto v minojské kultuře chybějí monumentální válečné scény. Naopak zachované malby jsou plné až bukolické pohody a nanejvýš jsou zachyceny scény z lovu ryb, ptáků a drobných zvířat. Zachovaly se nám i malby a sošky hráčů v kostky a jiných deskových her, scény z různých slavností, zvl. na počest vegetačního cyklu, obětí býka, kterých se účastnily početné davy diváků. Důležitou součástí slavností byly extatické tance, vystoupení dvojic zápasníků, boxerů, různá akrobatická vystoupení a vrcholem byly akrobatické přeskoky běžících býků. Nejstarší svědectví o cvičení s býky je dochováno z doby kolem roku 2 000. Krétské býčí hry nebyly jen sportovním představením, ale byly především kultovním obřadem. Býk ovšem již nebyl předmětem uctívání, ale naopak stal se obětí zvířetem.

Významné místo ve společnosti zaujímaly ženy. Byly rovnocennými členy společnosti a zaujímaly i významné postavení v kultu, ve vlastních rituálech. Byly i aktivními účastníky slavností a jednotlivých bodů programu včetně cvičení s býky.

Ve 14. a 13. století př. n. l. se těžiště vývoje v egejské oblasti přeneslo z Kréty na řeckou pevninu, kde došlo k rozmachu mykénské kultury. Na rozdíl od minojské kultury mykénská kultura měla výrazně vojenský ráz. V dochovaných památkách se objevují bojovníci na válečných vozech, výjevy z lovu dravé zvěře a podobné, často drsné scény z válečných bitev. Památky zcela jasně dokazují, že vozatajství mělo v této oblasti již velkou tradici. Pravděpodobně se do řecké oblasti rozšířila jízda na vozech z Malé a Přední Asie již na přelomu 17. a 16. př. n. l. století. Brzy se začaly konat i závody spřežení, které se vyvinuly asi z aristokratického lovu. Určitá sociální rovnost příslušníků mykénské společnosti byla totiž vhodnou půdou pro rozvoj závodivých forem měření sil či jako součást soudních sporů nebo byly využívány k uctění památky zemřelých příslušníků vládnoucí společenské vrstvy.

Kolem roku 1 200 př. n. l. byla mykénská kultura zničena tzv. „mořskými národy“, které zaplavily celou oblast Egejského moře, Malé Asie, Sýrie a ohrožovaly i Egypt. Kulturní styky a vědomí minulosti byly téměř zničeny. Něco však přeci jen přežilo v podání řecké ústní poezie.

Velkým dědictvím, alespoň částečně postihujícím právě události z období mykénské kultury, jsou Homérské zpěvy, Iliada a Odyssea, spjaté s tažením mykénských Řeků proti maloasijské Troji.

V Homérově Iliadě máme dochovanou cennou zprávu o uspořádání sportovních závodů k uctění zabitého Řeka Patrokla. Jde snad o první sportovní reportáž vůbec.

Hry se konaly za účasti početných diváků a o ceny pro vítěze. Na programu byly závody koňských spřežení, pak následovaly box, zápas, běh, hod diskem, střelba lukem a hod kopím.

Celé závody jsou popsány podrobně a dramaticky. Zachycují chování jak závodníků, tak diváků. Z textu vyplývá, že již existují obecně známá základní pravidla pro konání podobných soutěží a myšlenka fair play jednání. Homérské zpěvy jsou dokladem již dlouhého vývoje závodní sportovní činnosti, starší než je vlastní řecká tradice.

Od zničení mykénské kultury kolem roku 1 200 př. n. l. mizí téměř všechny doklady o používání bojového nebo sportovního spřežení (s výjimkou Kypru) v celé egejské oblasti. Znovu se objevují až v polovině 8. století př. n. l. Po létech válek, zmatků a rozvratů se začala v 8. století př. n. l. rozvíjet řecká antická kultura.

Výchova a tělesná kultura antického Řecka

Společnost antického Řecka byla společností, kde masy bezprávných otroků a polosvobodných lidí vytvářely blahobyt pro menší část řeckého obyvatelstva – pro svobodné občany, kteří, zbaveni těžké každodenní práce, získali prostor a volný čas (scholé – odtud název pro školu) pro seberealizaci, pro studium přírody a společnosti, pro pěstování umění a kultury, pro kultivaci svého těla i pro účast na politickém životě svého státu. Na rozdíl od Egypta, Babylonie a jiných států despotického charakteru se ve většině antických řeckých států uplatnil princip osobní a politické svobody plnoprávných občanů, kteří měli právo ale i povinnost se plně zapojit do řízení společnosti. To ovšem předpokládalo i jejich vysokou vzdělanost, velký kulturní a politický přehled, tedy existenci soustavné přípravy a propracovaného výchovného systému.

V antickém Řecku se vytvořily dva základní výchovné systémy, systém spartský a aténský. Oba systémy byly determinovány ekonomickými a politickými základy, na nichž byly oba státy vybudovány. Sparta, která byla zemědělským státem, byla plně závislá na práci heilótů, tj. původních obyvatel (zemědělců bez politických práv a osobní svobody, nebyli otroky jednotlivých Sparťanů, nýbrž náleželi stejně jako půda celému kolektivu spartských dobyvatelů), a mohla v tehdejších podmínkách zvyšovat produkci jen dalším rozšiřováním obdělávané půdy a zvyšováním počtu heilótů. Bylo potřeba stále nové půdy a nových heilótů. To vedlo k výbojným válkám, k postupné militarizaci státu a jeho výchovného systému, k výchově tvrdých, nekompromisních a bezohledných bojovníků, spjatých vypjatým vlastenectvím a pokrevním přátelstvím.

Těžiště výchovy bylo v tělesných cvičeních, ve vojenském výcviku a v otužování, které doplnily hudba, sborový zpěv a tanec, jejichž cílem však nebyla kultivace člověka, ale naopak měly podpořit bojový duch, psychicky připravit mládež na strádání a na válku. Čtení a psaní bylo omezeno na minimum a celková kulturní úroveň byla nízká.

Přitom měl spartský výchovný systém i některé progresivní rysy, které však byly znehodnoceny až bezduchou militarizací, takže se život ve Spartě podobal životu v kasárnách. Kladem bylo, že výchově byla podrobena veškerá mládež svobodného původu, chlapci i dívky od 7 do 18 let a všem se dostávalo stejné výchovy. Výchova byla organizována a řízena státem v jakýchsi internátech. Dívky byly vychovávány stejně jako chlapci, jen s menší intenzitou. To vysoce hodnotil slavný antický filozof Platón, který se jako jeden z prvních zabýval teorií výchovy a pokusil se spojit přednosti spartské a aténské výchovy v nový systém.